



*Київський університет
імені Тараса Шевченка*

ІСТОРІЯ

Випуск 38

ВІСНИК

Київський університет імені Тараса Шевченка

ВІСНИК

ІСТОРІЯ

Випуск 38

Засновано 1958 р.

**Київ
Редакційно-видавничий центр
“Київський університет”
1998**

**НОГАЙЦІ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ СТЕПАХ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТЬ)**

На підставі повідомлень західноєвропейських та східних мандрівників, руських літописів, дипломатичних документів Польсько-Литовської держави та Московського князівства, а також аналізу наукових праць у статті розглядається походження і розвиток причорноморських ногайців. Досліджується поетапне заселення ногайцями південноукраїнських степів.

У 1860 р. з українських земель Російської імперії до Туреччини емігрувала невелика народність, близько 50 тис. чол., північнопричорноморських ногайців. Широкому загалу етноніми “ногайці”, “ногаї”, “Ногайська Орда” знайомі, та й то побіжно, з історії – епохи колонізації російською державою Нижнього Поволжя в середині XVI ст., де існувало політичне утворення цього етносу – Ногайська Орда. Проте етногенез та історичний розвиток ногайської народності відомі лише вузькому колу професійних істориків і краєзнавців, що вивчають історію народів Поволжя, Північного Кавказу та Середньої Азії.

Серед дослідників побутують дві думки стосовно походження ногайців. Так, М.Г.Сафаргалієв¹, О.П.Алексеева², Б.-А.Б.Кочекаєв³ стверджують, що формування ногайського етносу припадає на період з кінця XIV-XV ст. і відбувається у північноприкаспійських степах звідки лише в середині XVI ст. у Приазов'я перекочує велика група ногайців на чолі з Кази-мурзою, що отримала назву “малі ногаї”. Як, на думку С.Е.Малова⁴, В.М.Жирмунського⁵, О.О.Шеннікова⁶, то етнічна історія ногайців починається з другої половини XIII ст. від утворення в південноукраїнських степах улусу золотоординного темника Ногая. Однак майже всі вчені вважають північнопричорноморських ногайців частиною заволзької Великої Ногайської Орди, яка перекочувала в різний час у Причорномор'я. Хоча джерельні повідомлення дають підстави говорити про автохтонність кочового населення цього регіону, що має низку особливих рис порівнянно з ногаями Поволжя.

Як відомо, до кінця XI ст. степові простори нинішньої української держави були завойовані тюркомовними племенами кипчаків, яких руські літописи називають половцями. При своєму русі на захід вони увібрали в себе огузо-печенізькі племена Північного Причорномор'я. У XII ст. степове населення тут представляло конгломерат переважно тюркомовних племен при половецькій політичній та етнокультурній гегемонії. Процес етнополітичної консолідації цього кочового масиву починається лише наприкінці XII ст. у донецьких степах, де формується половецький союз племен⁷. Цей процес був перерваний монголо-татарським нашествям. Унаслідок чого причорноморські степи разом із половецьким населенням стають улусом монгольського племені мангит. Це узгоджується з повідомленням Абу-л-Газі хана Хівінського: “Потім цей юрт (юрт кипчаків) дістався мангитам... Після цього (юрт цей) називають – Мангитським юртом”⁸. А вже в другій половині XIII ст. на ґрунті кипчацько-половецьких племен південноукраїнських степів при політичному пануванні монголів-мангитів починається формування зовсім нової степової етнічної спільноти, яку можна назвати праногайською. Про це пише, зокрема, Ал Омари (XIV ст.): “У давнину ця держава була країною кипчаків. Але коли нею заволоділи татари, то кипчаки зробилися їхніми підданими. Потім татари змішалися і поріднилися з ними (кипчаками), і земля отримала верх над природними і расовими якостями їх (татар), і всі вони стали точно кипчаки, неначе одного з ними роду”⁹. Політичним виявом цієї спільноти стає улус Ногая, що проіснував від 70-х рр. XIII ст. до 1301 р. Темник Ногай, в жилах якого текла кров Чингісхана, здобув майже повну автономію від Золотої Орди, його улус охоплював усе Північне Причорномор'я і Крим. Про його могутність свідчать дипломатичні зносини з Єгиптом, Константинополем, Болгарським царством, у дипломатичному листуванні він часто іменується царем. Однак об'єднавчі процеси всередині праногайської спільноти були слабкими і при послабленні авторитету і політичної сили Ногая, його улус був розбитий золотоординським ханом Токтою. Володіння тамника та його синів були поділені між заволзькими васалами Токти. Це призводить до розпорошення праногайсь-

кої групи племен, які змушені кочувати за своїм новим сюзереном¹⁰. Як наслідок, у північнопричорноморських степах зменшується чисельність кочівників, що підтверджується послабленням позицій Золотої Орди в цьому регіоні в XIV ст. Цим і скористалися західні сусіди ординців: Угорське королівство, Польща та Велике князівство Литовське. Ці держави уже в другій половині XIV ст. переходять у наступ на степ. Так, Угорська Дубняцька хроніка повідомляє, що у 1345 р. трансільванські війська здійснили похід за Карпати і розгромили монголо-татар, і ті з них, “які залишилися живими, пішли до інших у прилеглі до моря області”¹¹. Про розгром татар на р.Тисі в середині XIV ст. повідомляється в руському Воскресенському літописі. Крім того, постійних ударів по татарах завдають молдавани, які створюють у Подністров’ї власну державу в 1359 р. Усе це посилювало відтік кочового населення на схід. Довершила витіснення праногайців із правобережжя Дніпра перемога русько-литовського війська над загонами трьох золотоординських беків (ногайцями в XVI ст. теж правив бек-князь): Кутлубуги, Хаджибея і Дмитрія в 1362 р. на Синіх Водах¹². Та не всі праногайці залишили південноукраїнські степи. Залишилися невеликі групи, які зберігали певну політичну автономію і не втручалися у велику золотоординську політику. Як зазначав пізніше Боплан: “Є й такі (татари), що підкоряються лише собі”¹³. Порівняно невелика кількість та політична неорганізованість північнопричорноморських ногайців, а також мізерні залишки матеріальної культури ускладнюють їхню ідентифікацію, бо західні автори та руські літописи того часу називають усіх кочівників “татарами” (хоч цей термін і не несе етнічного навантаження). На це вказує С.Герберштейн: “Якщо хтось забажає описати татар, тому прийдеться описати багато племен, бо це ім’я вони носять тільки по їх вірі, самі ж суть різні племена, що дуже різняться між собою”¹⁴. Проте, порівнюючи повідомлення джерел різної давності, можна все-таки виділити ногайців серед інших кочівників.

Так, згадувана нами Угорська Дубняцька хроніка вказує на існування татар у прилеглих до моря областях. Саме тут ми спостерігаємо Буджакську орду ногайців уже на початку XVI ст., на що вказують Боплан¹⁵, Е.Челебі¹⁶ та археологічні знахідки¹⁷. Іншу групу ногайців бачимо в степах Північного Криму та прилеглих до Перекопу територіях. Цими ногайцями керував рід Мансурових, що походить від меншого сина еміра Едигея¹⁸. І найбільш численні групи ногайців кочували в донецьких степах та Приазов’ї, де їх відмічає С.Герберштейн¹⁹. Характерно, зокрема, й те, що згадувані донецькі ногайці з’являються відразу ж після Великої Орди “татар”, що існувала на цій території в XV ст.²⁰. Крім того, у межах Литви навіть зараз проживають так звані “литовські татари”, за переказами яких вони походять від ногайців та кримських татар (військовополонених). Перша згадка про татарські поселення в Литві відноситься до 1379 р., до часу вдалого походу князя литовського Вітовта в межі Золотої Орди, коли їм були взяті декілька тисяч ногайців азовської групи. Із цих ногайців були засновані колонії на р.Вака поблизу Вільнюса, а також в околицях міст Троки, Ліди та Ошмян. Після смерті Вітовта, в умовах польського тиску на Литву, князь Свидригайло шукає військової підтримки в кипчаксько-мангитській (ногайській) Заволзькій Орді, звідки в 1430 р. прибуває емірза Ахмат з декількома тисячами вершників.

Доказом того, що основну та найбільш войовничу частину населення пізньої Золотої Орди, Великої Орди, а також Заволзької Орди складала ногайці, є цілий ряд фактів. По-перше, засновник ногайського протодержавного утворення – Мангитського юрту, емір Едигей активно діяв від імені золотоординської влади в Північному Причорномор’ї наприкінці XIV-XV ст. Як повідомляє Густинський літопис: “В літо 6906 (1398) Едига, наприкінці XIV-XV ст. Як повідомляє Густинський літопис: “В літо 6906 (1398) Едига, гетман Тамерланов, Кафу достал, град крепок в Тавриде”²¹. Едигей також керував військами хана Золотої Орди Темір-Кутлуя, що розгромили-збройні сили великого князя Литовського Вітовта на р. Ворсклі у 1399 р.²² Пізніше Едигей чинив напади на українські землі. “В літо 6924 (1416) Едика, гетман Тамерланов, царя татарського, попленил Русскую землю, и Киев, и Печерский монастырь сожже и со землею соровня, яко столь Киев погуби землю, и Киев, и Печерский монастырь сожже и со землею соровня, яко столь Киев погуби красу свою, и даже досель уже не може быти таков”²³. По-друге, ногайські мурзи самі говорять за це: “...коли есмя были сильны, ходили с Ахматом, и тогда не учинили ничего, а ныне нам пойти к Днепру, и князя великого нас люди и досталь розберут”²⁴.

До того ж, за свідченням джерел, на захід від Волги весь степ був повний “козацькими” загонами. Про етнічну належність цих “козаків” говорити важко, але, судя-

чи з мордовських пісень про полон, що відображали життя мордві XIV-XVII ст., головна роль у захопленні полоняників належала ногайцям, найчастіше згадуваним у піснях.

Проте до останньої чверті XV ст. давні ногайці не мали самостійного значення в тогочасній геополітиці. І лише з 80-х рр. XV ст. (а саме: з часу утворення у Заволжі Ногайської Орди), а також після розгрому в 1502 р. Кримським ханством останнього уламку Золотої Орди – Заволзької Орди Ахматовичів ногайці виступили на міжнародну арену могутнім і повноправним чинником.

На відміну від впливової, незалежної Ногайської Орди Поволжя причорноморські ногайці в силу своєї нечисленності та політичної неорганізованості потрапляють у васальну залежність від кримського хана, виконуючи роль основної ударної сили у військових офензивах Гіреїв. Але недовго були вони пішаками в політичних планах кримськотатарських володарів. Протягом XVI ст. їхня роль і вплив у цьому регіоні зростають. Однією з причин цього стає процес повернення ногайців з-за Волги у південноукраїнські степи: спочатку окремими групами, а потім набуває масового характеру. Обумовила цей процес низка важливих обставин. Як зазначав Тунманн: “До часу воцаріння в Криму Менглі-Гірея на півострові було мало жителів татар. У результаті воєн, які він вів зі своїми одноплемінниками на Волзі, він приводив із собою в Крим багато тисяч ногайців, яких змушував там селитися”²⁴. Крім того, ногайці тікали з Ногайської Орди через постійні криваві чвари всередині ногайської знаті. Саме у зв’язку з цим у Приазов’я з Поволжя перекочовує велика група ногайців на чолі з Кази-мурзою, створивши тут у 1549 р. так званій Малий ногай. А в 50-х рр. XVI ст. масову втечу ногайців з Великої Ногайської Орди спричинила страшна посуха, що вразила північноприкаспійський степ.

Саме з другої половини XVI ст. про причорноморських ногайців можна говорити, як про самостійну силу Східної Європи. Це, зокрема, підтверджується словами кримського хана Девлет-Гірея: “... Были на всякой войне первые люди Казыевы; только де на Казые царского имени не было, а каменная была стена Крымского юрту и Азову”²⁵.

До того ж з останньої третини XVI ст. ми спостерігаємо цілий шквал джерельних повідомлень про ногайців Причорномор’я. Доходило навіть до перебільшення реального стану речей. Так, домініканський монах і префект Кафи Емідіо Дортеллі д’Асколі на початку XVII ст. пише: “У теперішній час татари-ногайці вважаються найголовнішими, не за чисельністю, а за багатством і знатністю роду. Троє володарів Татарії знаходяться повністю в руках ногайців...”²⁷. І хоч в реальності політична вага ногайців у Кримському ханстві була значно меншою, хоч і достатньою для того, щоб стати опорою османської влади у Північному Причорномор’ї.

З усього вищесказаного може, на перший погляд, скластися враження, що причорноморські ногайці є ніким іншим, як ногайцями заволзькими. Але це спростовується цілою низкою суттєвих заперечень.

Кризу Великої ногайської орди, що почалася в середині XVI ст., довершила навала калмиків у першій половині XVII ст., яка призвела до розгрому ногайську державність. Великою масою ногайці, що становили основу Великих ногаїв, перекочовують у Північне Причорномор’я у володіння Кримського ханства. Де всупереч етнічній спорідненості не тільки не отримали підтримки від причорноморських “родичів”, а навпаки, були зустрінуті дуже вороже. Їхні улуси часто грабуються, мурзи зневажаються ханськими людьми (порівняймо зі словами про Кази-мурзу), про що вони скаржаться безперервно російським посольствам у Криму: “Берут с ногаев кормы, а иным временем, выбив ногайских мужиков из дворов, емлют жен их к себе на постелю и позорят...”²⁸. Свої скарги вони підкріплюють настійними проханнями до російського царя про сприяння у поверненні на батьківщину за Волгу. Така ситуація пояснюється не тільки недостатністю території в Причорномор’ї, а й відмінностями в розвитку між двома гілками ногайської етнічної спільності: західною та східною.

Основою господарського життя заволзьких ногайців було класичне кочове скотарство. Так, А.Дженкінсон, який проїхав по землі Ногайської Орди на початку XVI ст., відмічав, що ногайці: “нічого не сіють і не їдять хліба”, вони “головним чином скотарі і мають велику кількість худоби, яка і складає їхнє головне багатство”²⁹. Майже те ж саме писали про східних ногаїв Таубе і Краузе: “Вони кочують взад і вперед по крайні з усією худобою і добром, і не зупиняються на місці більше трьох днів”³⁰. У той же час у Північному Причорномор’ї вести чисто кочове скотарство неможливо в силу кліматичних (зокрема,

снігові зими) умов. Тут розвивалося сезонно-кочове скотарство, а також певною мірою примітивне землеробство та рибалство. Так, у 1517 р. Матвій Меховський писав, що ноше "розорюють землю і засівають просом одну чи три полоси в три-чотири югера і більше". Польський посланець у Криму М.Броневський (1570 р.) зазначав, що ногаї північно-кримських степів жили в зимових поселеннях і мали хижі, які будували "з тонких дерев, обмазані глиною, гряззю або гноєм і укриті очеретом". "Однак літом і восени татари в хижих не залишаються, бо в квітні місяці відкочовували з кибітками"³¹. Крім того, причорноморські ногайці були, за словами Евлії Челебі, більш ревними мусульманами. Чого не можна сказати про заволзьких ногайців, у яких сильними були традиції шаманізму.

До того ж за родовим складом ногайці, які перекочувували у південноукраїнські степи впродовж XIV-XVI ст. належали без сумніву до західних улусів Ногайської Орди і кочували на правому боці Волги, а отже, не втрачали зв'язків з цим регіоном.

¹Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960; Сафаргалиев М.Г. Ногайская Орда во второй половине XVI ст. // Сб. науч. работ Мордовского пед. ин-та. – Саранск, 1949; ²Алексеева Е.П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. – М., 1971; ³Кочкаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. – Алма-Ата, 1988; ⁴Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. – Нукус, 1966; ⁵Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974; ⁶Шенников А.А. Жилые дома ногайцев Северного Причерноморья // Славяно-русская этнография. – Л., 1973; ⁷Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – М., 1982; Ахинджанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы, 1995; ⁸Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. – М.; Л., 1985. – С. 43; ⁹Цит. за: Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – М., 1974. – С. 176; ¹⁰Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966; ¹¹Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев, 1964. – С. 88; ¹²Добролюбовский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К., 1986; ¹³Боплан Г.Л. де. Опис України. – К., 1990. – С. 53; ¹⁴Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С. 165; ¹⁵Боплан Г.Л. де. Знач. праця; ¹⁶Челеби Э. Книга путешествий. – М., 1961; ¹⁷Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О. Буджакская орда в XVI-XVII вв. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988; ¹⁸Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения. – Симферополь, 1897. – С. 51; ¹⁹Герберштейн С. Знач. праця. – С. 181; ²⁰Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960; ²¹Густинская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 352; ²²Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992; ²³Густинская летопись. Знач. праця. – С. 353; ²⁴Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Ногаями и Турцией // Сб. РИО. – СПб., 1884. – Т. 41. – С. 180-181; ²⁵Тунманн. Крымское ханство; Пер. с нем. – Симферополь, 1991. – С. 21; ²⁶Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в XVII в. – М.; Л., 1984. – С. 15; ²⁷Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи // ЗООИД. – Одесса, 1902. – Т. 24. – С. 129; ²⁸Цит. за: Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 57; ²⁹Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке: Пер. с англ. Ю.В.Готье. – М., 1937. – С. 170; ³⁰Послания И.Таубе и Э.Крузе // Рус. ист. журн. – Пг., 1922. – Кн. 8. – С. 57-58; ³¹Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 337.